

1896 VAN ERMENİ İSYANI VE SONRASINDAKİ GELİŞMELER

*Doç. Dr. Mustafa GÜL**

Osmanlı İmparatorluğu'nun sâdik bir tebaası iken, isyana teşebbüs eden ve bu hareketlerini belirli bir dönem ısrarla sürdüren Ermeniler'in durumlarını gözden geçirmek gerekir. Zira, Rusya'nın Osmanlı İmparatorluğu'ndaki toplulukları ayaklandırmak için faaliyet gösterdiği sıralarda, milletlerarası literatürde henüz Ermeni meselesi yoktu.

Ermeniler'in isyan etmelerinde ve ihtilâlcî hareketlere girişmelerindeki tahrikler şöyle sıralanabilir:

1- Rusya'nın 1877'de Kafkasya'yı istilâsından sonra, Rus Ordusu'ndaki Ermeni subaylarla, Osmanlı Devleti'ndeki Ermeniler'in irtibat sağlamaları ve kışkırtmaları.

1877-1878 Harbi sırasında, Rus ordusu, Anadolu'nun doğusundaki vilâyetlerden bazılarını işgal edince, subay ve erlerin Ermeniler'le irtibatı doğmuştu. Bunlar arasında, Ermeni generalleri de vardı. General Loris Melikof bunlardan biri idi. Rusya, Doğu Anadolu ile Dicle ve Fırat havzası hakkındaki tasarılarını gerçekleştirmek için, bu bölgedeki Ermeni unsuruna istinat etmeyi kararlaştırmıştı¹.

2- XIX. yüzyıldan itibaren, Osmanlı İmparatorluğu'na Amerika'dan gelen Ermeniler'in ve misyonerlerin çalışmaları neticesinde: Ermeniler'in menşelerini araştırmaya ve millî duygularını geliştirmeye başlamışlardır.

* Gazi Üniversitesi, Gazi Eğitim Fakültesi, Öğretim Üyesi.

1. Enver Ziya Karal, Osmanlı Tarihi VIII (Birinci Meşrutiyet ve İstibdat Devirleri 1878-1907), Ankara, 1988, s. 129.

Amerikalı misyonerler, 1819'dan itibaren Osmanlı İmparatorluğu'na gelmeye başlamışlar ve 1832 yılında da İstanbul'daki merkezlerini açmışlardır. Müslümanlar üzerindeki çalışmaları başarılı olamayınca, faaliyetlerini Doğu Kilisesi üzerinde yoğunlaştırdılar. Bu kiliseye mensup grubun başında da Ermeniler gelmekteydi².

3- Avrupa Devletleri'nin tahrikleri sonucu, Ermeni meselesinin meydana getirilmesi.

Avrupalılar, 1877-1878 Harbi'nden sonra Ermeniler'i kışkırttılar ve Ayestefanos Antlaşması'na Ermeniler'den yana düzeltmeler yapılması hakkında bir madde koydular. Bu yönden de Rus müdahalesine kapı açılmış oluyordu.

1887'de Hınçak, 1890'da Taşnaksutyun Ermeni ihtilâl teşkilâtları kuruldu. Bu teşkilâtlar 1889'dan itibaren faaliyete geçtiler. Amaçları büyük devletlerin müdahalesini gerçekleştirmektir³.

XIX. yüzyılın ikinci yarısında bu şekilde ortaya çıkan Ermeni meselesi, Avrupa emperyalizmi tarafından, Osmanlı İmparatorluğu'nun Asya topraklarını pazar haline getirebilmek için Rumlar'dan sonra, Ermeniler'den de yararlanılabileceğini ortaya koymuştur. Kısa müddet sonra, Ermeni tüccarlar, imparatorlukta, Avrupa'nın simsarları durumuna gelmişlerdir.

Esasen Rusya, Doğu Anadolu'da Ermenistan Devleti kurulmasına da taraftar değildi. Çünkü, özerk bir Ermenistan'ın varlığı, Rusya'da yaşayan ve Ruslaştırılmaya başlanan Ermeniler'i de uyandıracak, kötü örnek olacak ve Rus Çarlığı'nın hâkimiyetini sarsacaktı. Rusya'nın gerçek amacı, Ermeniler'in haklarını koruyor gibi görünerek, Osmanlı Hükûmeti'nin başına dert açıp Ermeniler'i kışkırtarak, yayılcı politikasını sürdürmektir. Nitekim, Berlin Antlaşması'ndan sonra bir Ermeni kurulu, Doğu Anadolu'da düzenleme yapılması için, Rus Çarı'na müracaat ettiğinde, Çar, Ermeniler'in işlerinin kendilerini ilgilendirmediğini, İngiltere'nin Ermeni çıkarlarını koruduğunu söylemişti⁴.

Avrupa'nın Ermeni toplumuyla ilgilenmesinin bir diğer sebebi de Ermeniler'in azınlık halinde olduğu, Doğu Anadolu Bölgesi'nin stratejik durumudur. Bölgenin Karadeniz, İskenderun Körfezi,

2. Kâmuran Gürün, Ermeni Meselesi, Ankara, 1983, s. 40.

3. Sina Akşin, Türkiye Tarihi III, Osmanlı Devleti 1600-1908, Siyasal Tarih (1789-1908), İstanbul, 1992, s. 172; Halil Kemal Türközü, Osmanlı ve Sovyet Belgeleriyle Ermeni Mezalimi, Ankara, 1982, s. 13-14.

4. Nuşen Mazıcı, Belgelerle Uluslararası Rekabette Ermeni Sorununun Kökeni, 1878-1918, İstanbul, 1987, s. 21-22.

Basra Körfezi üçgeni içinde bulunması ve Kafkasya yoluyla Asya içlerine açılma imkânı, özellikle Rus ve İngiliz emperyalizmi için önem taşıyordu⁵.

1895'lere gelindiğinde, Ermeni komiteleri, Van Bölgesi'nde İran ve Kafkasya'dan pek çok silâh ve cephane getirmiş ve güçlü bir teşkilât kurmuşlardı. Van'daki Hınçak komiteleri, 1895 yılında Taşnaksutyun'a katıldılar. Bu gelişme, Ermeni komiteleri arasındaki anlaşmazlıkları da sona erdirdi. Van'da bir isyan çıkarmak amacıyla Ermeniler'den "silâh vergisi" adıyla toplanan paralarla silâh ve cephane sağlandı. Ayaklanmayı yönlendirerek şahıslar, Rusya ve İran'dan gelerek, işe başladılar. İsyancıların ele başları arasında 12-15 kişi kadar Amerika, Rus ve Bulgar uyruklular vardı. Asîlerin mevcudu 600 civarında ve ellerinde Rus tüfekleri bulunmaktaydı. Silâhlar, topladıkları yardım paralarıyla alınmış ve İran yoluyla Türkiye'ye sevk edilmişti. İran ve Kafkas yolları, çeteciler için sürekli açık bulunuyordu. Bir çete, istediği zaman Türkiye topraklarına girebiliyor, istediği yerde istediği gibi faaliyet gösterebiliyordu. Sonra da serbestçe geldikleri yerlere dönebiliyorlardı⁶.

Ermeni kilisesi de Ermeni terör hareketlerinde önemli bir yer tutuyordu. Van isyanı öncesinde bu bölgede Rusya'nın Konsolosluğunu yapmış olan General Mayewski, şunları söylemektedir:

*"Ermeni rüesâ-yı rûhâniyesine gelince: Bunların din hususunda sa'yıları hemen hiç gibidir. Fakat buna mukabil efkâr-ı millîyenin neşvuu neması hususunda pek çok hizmetleri sebkât etmektedirler"*⁷.

Bundan başka, Ermeniler, gazete çıkararak da, ilk zamanlardan itibaren faaliyet gösteriyorlardı. Meselâ, Osmanlı İmparatorluğu içerisinde muhtar bir Ermenistan kurulması için, en önde gelenlerden olan Patrik Mıgırdıç Hirimyan, Patrik olmadan, 1859'da Van'da Varak Manastarı'nda kurduğu matbaada Ermeni bağımsızlığını amaçlayan "Van Kartalı" gazetesini çıkarmaya başladı⁸.

Van'da ihtilâl için yapılan çalışmalar sonucu olarak, ilk Ermeni siyasî partisi "Armenagan" 1885'de kuruldu⁹.

5. Bayram Kodaman, Sultan II. Abdülhamid Devri Doğu Anadolu Politikası, Ankara, 1987, s. 108.

6. İhsan Sakarya, Belgelerle Ermeni Sorunu, Ankara, 1984, s. 119.

7. (Mayewski), Van-Bitlis Vilâyetleri Askerî İstatistiği, İstanbul, 1330, s. 123.

8. Erdal İlter, Ermeni Kilisesi ve Terör, Ankara, 1996, s. 40.

9. Erdal İlter, a.g.e., s. 52.

Van'ın 1885'lerdeki nüfus yapısına gelince, Anadolu vilâyetleri içinde nüfusu en zor analiz edilen ilin Van olduğu kabul edilmektedir. Bu tarihlerde Van'da yaklaşık 270.000 müslümanın yaşadığı anlaşılmaktadır¹⁰.

Ermeni komitelerinin Osmanlılar ile mücadele yöntemi olarak terörü benimsemeleri, tesadüfî bir karar değildi. Ermeniler'in asıl Ermenistan dedikleri yerlerde genel nüfusun % 87'sini müslümanlar oluşturmakta idi. Bu durumda Ermeniler'in Doğu Anadolu'da nüfus yoğunluğuna sahip olmaları mümkün değildi. İşte bu gerçekten hareketle, Ermeni komiteleri tedhişi iki açıdan gerekli gördüler. İlk önce ferdî eylemler ve toplu katliamlar, bölgedeki müslümanları kaçırabilecek en etkili yoldu. Dolayısıyla Türkler'in güvenlikleri sağlanamadığı takdirde, gitmeleri sağlanacaktı. Gitmeyenler ise, soykırıma tabi tutulacaktı. İkinci olarak, Ermeni komiteler, düşüncelerini tek başlarına gerçekleştiremeyecekleri için, dış güçlerin müdahalelerini ve onaylarını almayı da tasarlıyorlardı. Bunun için yapılması gereken ise, Doğu Anadolu'da isyan çıkarmaktı. Bu şekilde bir tahrik meydana getirmeyi umuyorlardı. Türk güvenlik güçlerinin aldığı tedbirleri, katliamlar şeklinde Avrupalılar'a takdim ediyorlardı¹¹.

Van'da hazırlanan Ermeni isyanında kullanılmak üzere biraraya getirilen silâhlar özellikle hükümet kontrolünden uzak bulunan kiliselerde, manastırlarda saklanıyor ve asilere silâh talimleri yaptırılıyordu. Bu işlerde önemli rolü olan eski patrik Mıgırdıç Hırimyan, Van'dan uzaklaştırıldı. Bunun üzerine komiteciler, hükümete sadık olan ve Ermeniler'in hareketlerini engellemeye çalışan Van'daki rûhânî reis Bogos'un Ermeniler'in büyük bayramında, 6 Ocak 1896'da kiliseye giderken öldürdüler. Ahdamar (Akdamar) Katagigos'u taşkınlığı engellemek için uğraştı ise de, o da diğer Ermeniler'in kurşunlarına hedef oldu¹².

1 Haziran 1896'da başlayan Van isyanı, Ermeni komitelerinin faaliyetleri sonucunda oluştu. Bir yılı aşkın süredir hazırlıklar yapan asîler, Avrupa'nın dikkatini çekmek için, yukarıda açıklandığı şekilde, bazı Ermeniler'e karşı da tecavüzlerde bulunuyorlardı.

10. Justin McCarty, Osmanlı Anadolu Topraklarındaki Müslüman ve Azınlık Nüfus (Osmanlı Anadolu'sunun Son Dönemi), Ankara, 1995, s. 36.

11. Mim Kemal Öke, Ermeni Sorunu 1914-1923 (Devletin Dış Politika Araç ve Alternatifleri Üzerine Bir İnceleme), Ankara, 1991, s. 77.

12. Faiz Demircioğlu, Van'da Ermeni Mezalimi (1895-1920), Ankara, 1985, s. 14-15; Necla Başgün, Türk Ermeni İlişkileri, Abdülhamid'in Cülusu'ndan Zamanımıza Kadar, Ankara, 1970, s. 52-53.

3 Haziran 1896 gecesi, Van bağlarının arkasında devriye gezen müfrezeye Ermeni çetecileri tarafından ateş açıldı. Nizamiye Yüzbaşısı Receb Efendi ile bir asker ağır şekilde yaralandı. Aynı gün akşamı bu bağlar civarında bulunan Ermeni evlerinden müslüman ahaliye ateş açıldı. Güvenlik güçleri müdahale edince, Ermeniler ateşle karşılık verdiler. 6 Haziran günü, İngiliz, Fransız, Rus ve İran konsolosları Ermeniler'e gönderilerek, silâh bırakılması teklif edildi. Ermeniler, bu teklifi kabul etmediler. 8 Haziran'da ise, çatışma başladı. Haziran'ın 10. günü 780 kişilik grup, Hamidi kazasından geçip, İran'a doğru firar ederlerken bertaraf edilmişlerdir.

Bunlardan, 286 kişi Van'dan kaçarak Cermeliye kazasındaki Salhane köyüne saldırmışlardı. Ayrıca, yerli eşkiya, Van'dan, Çatak'a kaçmış ve orada teslim olmuşlardır. Van'da bu olaylar cereyan ederken, civar kazalarda da Ermeniler, müslümanlara saldırıya başlamışlardı. Kuvaş (Gevaş), Erciş, Adilcevaz kazaları ile Oğullü, Gürzat, Angüzak ve diğer köylerde de Türkler katledilmekteydi.

15-24 Haziran arasında devam eden 1896 Ermeni isyanında 418 Türk şehit olmuş, 1715 asî öldürülmüştür. 363 Türk ile 71 Ermeni de yaralanmıştır¹³.

İsyanın başlayacağı günlerde Saadettin Paşa, Van'a bir teftiş heyeti ile gelmişti. Nazım Paşa, vali idi. Askerî komutan ise, Şemsi Paşa idi.

Bu şekilde isyan bertaraf edilmişti ama, tehlikenin tamamıyla ortadan kalkmadığı, yeni gelişmelerle anlaşıldı. Zira, 1896 yılı Temmuz ayından Ekim ayına kadar geçen müddet zarfında Ermeniler'in bölgede başka karışıklıklar da çıkardıkları belgelerden anlaşılmaktadır.

Çalışmanın bu kısmında; Van isyanının bitiminden itibaren Ermeniler'in İran ve Kafkas yolunu kullanarak Türkiye'ye gelmeleri ve saldırıları incelenecektir. Belgeler kronoloji sırasıyla sunulacaktır.

İnceleyeceğimiz ilk belge, 23 Temmuz 1896 tarihlidir. İsyanın sona ermesinden sonra, Ermeni çetelerinin yeniden harekete geçtiklerini görüyoruz. Van Valiliği ve Van Kumandanlığı'na hitaben yazılan bu telgrafta, duruma dikkat çekilmektedir:

13. Kamuran Gürün, a.g.e., s. 162-163.

mâh-ı hâl-i Rûmî'nin 12. Perşembe gecesi saat 1 raddelerinde zevcesiyle oturup taam ederken mahalle-i mezkûr ahalisinden Ermeni milletinden olup, uygunsuz takımından bulunan Şataklı Kôr Karabet veled-i Şahin nâm kimesne tam kapısını açarak içeriye bi'd-duhul asıl hane sahibi kadına "Bu adamı taşra çıkarınız ki, bu kararı ben götüreyim. Yoksa müste'cir Serkis'i öldüreceğim" diye bir takım taarruzat ve darba kıyam etmiş bulunduğu müdde-i merkum Serkis'in tahkikat-ı evveliyesinden anlaşılmış ve bunların feryadını devriye kolu istima' ederek merkum Karabet hââne derûnunda olduğu halde hemen derdest ve daireden taleb olunan iki nefer polis memurlarına teslimen hükûmet-i seniyyeye götürülüp, taht-ı tevkife aldırılmış ise de alessabah Binbaşı refetlü Emin Ağa tarafından zabıtan taleb olunarak merkum Karabet'i tahliye etmiş ve müdde-i merkum Serkis Yaver-i ekrem devletli Müşir Şakir Paşa hazretlerinin huzur-ı fehimanelerine vuku'bulan arz ve dahaletine mebni merkumun hemen derdesti irade ve ferman buyurulduğuna binaen imtisalen elemr mütecasir-i merkum bittaharri derdestle taht-ı tevkife alınmış olduğunun arz ve beyanı maruzdur. İşbu jurnali âcizî bittanzim takdimine isticar kılındı. Ol babda emr u irade efendimizindir"¹⁸.

24 Eylül 1896 tarihli bu belge göstermektedir ki; Ermeni başıbozukluğu o dereceye ulaşmıştı ki, kendi içerisinde dahi tehlikeli bir hal almıştı. Bir Ermeni diğer bir Ermeni'nin ırzına tasallut ederek ölümle tehdit ederken, adaleti yine Türk hükûmeti sağlamaktaydı.

İlerleyen günlerde 28 Eylül 1896 tarihindeki kayıtlarda da Van'daki Ermeni terör faaliyetlerinden bahsedilmektedir:

"Bu kere İran'dan Van'a gelen ecnebî ve Zeytun ve yerli Ermeni eşkiyası 400 kişiden mütejaviz olup, bağlar ve köyler ve şehir ve öteberiye 40-50'şer adam taksim ve ihtifa olunmakta ve bir sene evvel maa rüfeka Van'a gelir iken esliha ve varidat-ı nariye ile derdest edilip, Dersaadet'e gönderilen Rusyalı er Divaz şimdi İran'ın Heftevan ve Mehlemi ve Hasrave ve civar Ermeni kuralarında 2000 kişiyi mütejaviz eşkiya tecemmu' edip, bunlar ve gerekse Van'da bulunan eşkiyaların cümlesi kendisinin taht-ı kumandasında olup, Van'a gelmekte olduğu ve beraberlerince 5 top getireceği ve merkum da kunpara ve dinamit sanatına maharetli olup, yap-

18. B.O.A., 131/22/II-(a-d), 19.

makda olduğu ve İran'da olan Zeytun'lu Maro isminde bir kadın tarafından tayin ve maaşlarıyla eslihanın esmanı bilumum Ermeniler'den toplayıp, vermekte bulunduğu ve buna da İran hükûmetinin malûmatı olduğu mütevakkıfen istihbar edildiği maruzdur. Ferman..."¹⁹

İnceleyeceğimiz belgelerden biri de, kiliselerin Ermeni terör faaliyetlerinde merkez olarak kullandıklarının bir isbatıdır. 30 Eylül 1896 tarihli belgede şu bilgiler bulunmaktadır:

"Bura fedaileri 24 Eylül'de Semas'da Heftevan kilisesinde ic-tima' ederek nihayet-i Kânûn-ı evvela kadar Van ve müllhekatında bir hadise çıkarmağa karar vermiş ve bu kararın icrası için tebdil-i kıyafet ederek fırsat... mahallerden mürur ile peyderpey Van'a gitmekte oldukları maruzdur, efendim"²⁰.

Hoy ve Semas Şehbenderliği'nden gönderilen telgrafnameden anlaşıldığı üzere, o bölgede bulunan ermeniler kiliselerde biraraya gelerek, Türkiye'ye sızıp karşılıklı çıkarma plânları yapıyorlardı. Bu faaliyetlerini de 1896 yılı Ekim ayı sonuna kadar gerçekleştirmeleri gerektiğini karara bağlıyorlardı.

Ermeniler, yukarıdaki raporda yapmayı kararlaştırdıkları terör hareketlerini gerçekleştirmek üzere, harekete geçmişlerdir. İnceleyeceğimiz belge, 1896 Van isyanının bu yılın sonuna kadar devam ettiğinin işaretlerini vermektedir:

"Van'a iki buçuk saat mesafede ve Edremit karyesi civarında Zekerek nâm İslâm karyesine eşkiya gelip, köyü kurşuna tuttuğu şimdi gelen bir köylü haber verdi. Hemen bir bölük asâkir-i şâhâne merkum k öylüye katılarak şimdi Şabaniye cihetinden sevk olunması kumandanlığa tebliğ olunduğu beray-ı malumat arz-ı huzur-ı sami-i dâverâneleri kılındı. Katıbe-i ahvalde emr u ferman hazret-i menlehülemrindir"²¹.

3 ekim 1896'da yazılmış olan bu belge, Ermeniler'in Türkiye içerisinde huzuru kaçırmak uğruna yönelik hareketlerinin bir delilidir.

19. B.O.A., 131/22/II-(a-d), 18.

20. B.O.A., 131/22/II-(a-d), 2.

21. B.O.A., 131/22/II-(a-d), 9.